УДК. 808.1(575.2)(04)

Кулбаракова З.А.
Кыргыз-Түрк Манас университетинин аспиранты
ilim217@gmail.com

«МААДАЙ КАРА» ЭПОСУНДАГЫ КАНАТТУУЛАР КУЛЬТУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Аннотация: *«Маадай Кара» эпосундагы канаттуулар культу тектеш түрк элдеринин эпосторуна салыштырмалуу байыркылыгын сактап калган. Бирок мифтен көркөм сюжетке, тотемден тотемдик белгиге өткөнүн көрөбүз. Бул анын өзгөчөлүгү.*

Түйүндүү сөздөр: *күкүк, бүркүт, культ, мифтик жандык, коргоочу, данакер, тотемдик белги.*

Аннотация: *По сравнению с эпосом тюрко язычных народов культ птиц в эпосе «Маадай Кара» сохранили древнее качество. Но можем видеть переходящую форму от мифа до художественного сюжета, от тотема до тотемического знака. Это особенность культ птиц в эпосе «Маадай Кара».*

Ключевые слова: *кукушка, орел, культ, мифическое существо, покровитель, вестник, тотемные знаки.*

Abstract: *In comparison with the epos of the Turkic-speaking peoples, the cult of birds in the epic "Maadai Kara" preserved the ancient quality. But we can see the passing form from myth to artistic plot, from totem to totemic sing. This is a feature of the cult of birds in the epic "Maadai Kara".*

Keywords: *Cuckoo, eagle, cult, mythical creature, angel (father), herald, totemic sings.*

«Маадай Кара» эпосу баатырдык эпос катары белгилүү. Маадай аттуу баатырдын эрдигине караганда анын уулу Көгүдей-Мергендин эрдиги эпостун көпчүлүк бөлүгүн ээлейт. Бирок эпосто жаратылыш, жан-жаныбарлар жандуу жана көркөм сүрөттөлүп берилген. Айрыкча канаттуу-куштарды пейзаждык сүрөттөөлөрдөн көрүүгө болот. Биздин максат канаттуулардын көркөм чагылдырылышынан мурун культтук мүнөзүн, тотемдик белгисин жана архетиптик моделин кароо. Анткени бул белгилер эпостун сюжетин эстетикалык көркөмдөштүрүүгө жана образдар системасын ачып берүүгө (сырткы портретин жана психологиялык портретин ачып берүүгө) көмөкчү болуп турганын баамдадык.

Маадай Кара чачылган элин жыйнап, сансыз мал топтоп, мыкты хан болуп турган. Анын душманы Кара-Кула элине кол салып айласын кетирет. Акыры эки эл тирешип отуруп Кара-Кула Маадай Каранын элижерин басып алат. Маадай Караны Кара-Кула келинчеги менен туткунга алып элин кул кылып кордойт. Маадай Кара жаңы төрөлгөн баласын Бай теректин түбүнө калтырып, Алтайдын ээсине, Бай терекке (тукум улоо касиеттүү багына) аманат калтырат. Алтай ээси катары мээрман кемпирдин элеси тартылат. Кемпир баланы колуна алып асырап алат [11. 192-б.]. Бай теректе аттын башындай болгон бири-бирине коёндой окшош алтын күкүк олтурат. Жети кабаттуу теректин ортосунда эки кара бүркүт асман аймагын кайтарып жер менен көктүн ортосун карап олтурат. Ал эми Бай теректин түбүндө эки кара дөбөт иттер (алтай текстинде тайгылы) керилип жатып жер аймагын кайтарат. Улуу бактын жанында алтын буурул ат байланып турат [21. 168-б.]. Мындай сүрөттөөлөр алгач тукум улоо багынын жөн наристе эмес баатыр-наристени сактап калышы жана Маадай Каранын туягынын уланышы, бакты кайтарып турган жандыктар наристе менен болгон анимистик байланыштан кабар берет. Алардын жаны наристенин жаны менен бак аркылуу байланышып турганы жана жашоо данакери катары кызмат кылып, адам баласынын өмүрү жер жүзүндө уланышына түрткү бергендей.

Күкүк кушу көпчүлүк түрк тилдүү элдердин ишениминде көктүн жер шарына жиберилген медиатору катары белгилүү, анын сайраганы жашоонун уланышын билдирет. Анын түпкү негизи байыркы тотемге барып такалат. Мисалы бурят мергенчилери күкүктү атпай, анын перилик жаны бар деп ишенишкен [19. 316-б.]. Алгачкы коомдо куштар адам жанын жерге алып келген же адам бул жашоо менен кош айтышканда жанын алып учкан периштеге салыштырышкан. Күкүк да алгачкы коомдо адам баласына жашоого үмүт алып келген тотем катары дүйнөлүк мифологияга ордун калтырган. Алтай элдери жаны короздо, якуттар торгойдо же күкүктө, түндүк индеецтердин «гуру» уруусу жаны көгүчкөндө деп ишенишкен [6. 16-б.]. Байыркы египеттиктер да адам баласынын ичээр суусу түгөнүп өмүр менен кош айтышып баратканда жаны дароо кушка айланып асманга учуп кетет деп ишенишкен. Мисалы Египет кудайларынын бири Осиристин жаны ылаачын сымал куш болуп жер үстүнөн көз салып

кыдырып кетчү. Муну пиктографиялык таш боорундагы жазуудан да көрүүгө болот [17. 107-б.]. Ушундан улам, «Маадай Кара» эпосундагы Күкүктүн жан алгыч эмес, тескерисинче жан алып келе турган, жерге жашоо тартуулаган канаттуу тотем экендигин көрүүгө болот. «Калевала» эпосунда болсо каалабаган адамга турмушка чыккысы келбеген Айно (окумуштуу Лённрот кыздын атын жасалма түрдө өзгөрткөн) жарака кеткен аска боорунда сууну карап отуруп жардан учуп өлөт. Ал учуп баратып: «Сууга жуунбагыла бир туугандарым ал менин каным, аска бетине турбагыла ал менин жүрөгүм, балык уулабагыла ал менин денем, аскадагы кайыңды кыйбагыла ал менин жаным, бактагы үч күкүк куш жер үстүндөгү уланган менин жашоом, күкүктөрдүн сайраганы менин үн салганым» - деп муңканат [20. 1976-б.]. Мындай мотив менен кыздын өзүн-өзү өлтүрүүсү катылып тургандай. Бирок өз ыктыярсыз жашоодон үзүлүп бараткан кыздын жаны бак-дарака жана күкүк кушка айлануусу байыркы мотивдерден. Күкүк менен анимистик байланышты алган моделди көрүүгө болот. Мындай этиологиялык элементтер «Калевала» эпосунун башка варианттарында ар кандай берилген, бирок күкүк куштун адам баласынын жашоосун уланткан тотем маанисинде экендиги айкын баяндалган. «Маадай Кара» эпосунда күкүк тотем катары ачык баяндалган эмес. Бай Терекке каармандар канча келип сыйынса дагы күкүк куш тууралуу эскерилбейт, ага түздөн-түз сыйынууну көрө албайбыз. Бай Терек аркылуу, теректин ыйыктыгы аркылуу күкүктүн каармандар үчүн жашоону улоочу, жан берүүчү көктүн медиатору катары баамдасак болот. Күкүктүн алтын түстө болушу элестүү түрдө жашоонун бакубаттуулугун символдоштурат. Бул канаттуу куштун дагы бир тотемдик белгиси. Мындай тотемдик белги «Манас» эпосунда ачык мааниде сакталып калбаса да кыйыр мааниде пейзажды сүрөттөөдө же пери кыздарды күкүкө салыштырууда перинин сулуулугун арттыруу иретинде кездешет.

Ажарын салып Саани кыз (Санирабига),
Көз көрүм жерге буркурап
Жыпардын жыты каптаган,
Күрөөкө тондой жылт этип,
Күдөрү тондой былк этип,
Күкүктөй үнү шыңк этип,
Желбегей тонун жамынып,
Дандырлуу оттой камыгып,
Жез комуздай зыңк этип [14. 567-б.].

Манас баатырдын Санирабиганы алгач көргөн сюжетинде кыздын үнү күкүктүн үнүнө салыштырылып айтылат. Демек, көктөн түшкөн перинин жанын алып жүргөн күкүк кызга жан киргизип, көркүнө көрк кошуп үн тартуулап турат. Албетте, ал жерден күкүктүн өзүн көрүүгө мүмкүн эмес, анын кызды жандантып, жашоого шыктантып сергектикти, шаңдуулукту тартуулаган тотемдик символу эмеспи. Бул салыштыруу эмнеге башка каармандарга карата айтылбайт. Мисалы, ак элечек апаларга же куралданган жигиттерге. Анткени пери жандуу күкүк - таза жана аруу. Кыз дагы периштедей таза жана аруу экендигин бул сүрөттөөдөн улам байкасак болот. Мындай салыштырма-паралелдүүлүк кыздын образын дагы да терең ачып бергенге жардам берүүдө. Айрыкча психологиялык портретинин тартылышына көмөк көрсөткөн.

Каныкейдин Манаска турмушка чыгып, Чоң казатка баатырды кырк чоросу менен узатып жатып көзүнө жаш алат. Бээжинди сурап турган бул сюжетте Каныкейдин психологиялык портретинин тартылышында үнү күкүк үнүндөй зыңк этип чыгат:

Кырмызы жоолук колунда,
Кырк баатырдын соңунда,
Күрөөкө тондой жылп этип,
Күкүктөй үнү зыңк этип,
Аяш бери токто - деп,
Каныкей басты шыңк этип [16. 269-б.].

Бул сюжеттен улам манасчы Каныкейдин аялзаттык образына да карата күкүк үнүн колдонгон. Демек, Каныкей секелек кыз кезинен тарта аруу жана жашоо тартуулаган аялзаттан болгон. Албетте күкүк үнүн «салыштыруу каражаты» деп айтсак кескин туура болот, бирок образдын ачылышына көмөкчү болгон аруулукту, жашоо жандануусун тартуулаган күкүктүн тотемдик белгисин катып коё албайбыз. Аны баса белгилөө биздин парз.

«Маадай Кара» эпосундагы Бай Теректеги орто кабаттан орун алган бүркүт «Манас» эпосунунун түш көрүү мотивинде, баатырларды салыштырууда жана пейзаждык сүрөттөөлөрдө арбын кездешет. Бай Теректе күкүктөн төмөнүрөөк бутактан орун алган бүркүт жер үстүн кайтарган жана көз салган көктүн жиберген кароолчусу. Ошондуктан «Маадай Кара», «Манас», «Гэсэр», «Огуз хан», «Алтын Арыг», «Алпамыш» эпосторунун негизги баатырлары колуна бүркүт алып жанына тайган жетелегенден мурун бүркүт баатырлардын колдоочусу болгон, айрым жерде адамча сүйлөп баатырга жардамга келген. Баатырдын жасаган эрдиктеринде колдоочусу катары дайыма жандап жүрсө, экинчиден бүркүт күчтүүлүктүн жана кыраакылыктын символу катары баатырдын образын дагы да көркөмдүү көрсөткөн. Тарых жылнаамаларынан да бүркүт кайсыл бир деңгээлде колдоочу, баатырдын зоболосун көтөргөн атрибут болгонун көрүүгө болот. Мисалы Алтын Ордонун бектерине Чыңгыз хан титул берип жатып: «Сенин багың терек, кушуң бүркүт, атың Салават, тамгаң сурку» - деген сөздөр менен коштогон. Уйшин-Майкья-бия аттуу бекке ыйгарылган. Дагы бир Кункрат-бий-оглу Сенкелэ бегине «Багың-алма, кушуң – ителги, атың Кункрат, тамгаң – ай болсун» деп ыйгарган [1. 88-б.]. Бүркүттү тапка келтирүү жана тайган ээрчитүү Чыңгыз хандын мезгилинде бектерге гана ыйгарымдуу болгон. Башкача айтканда башкаруучунун мындай атрибуттары анын зоболосун бийик көтөргөн. Анткени ак менен караны бирдей алып жүргөн бүркүттү тапка келтирүү бардык адамдын колунан келе берген эмес, батынган да эмес. Чыңгыз хан бектерге жашоо дарагын жана коргоочу же колдоочу катары бүркүттү (жырткыч куштардын түрүн) ыйгарган. Эл башкарып бек болуп турганда Чыңгыз хан кайсыл кушту ыйгарса ошол гана кушту колуна кондуруп, кушу жок болуп турганда асабасына, зоот кийимине же чатырына чегерип алган [1. 89-б.].

Бүркүт тотем катары көпчүлүк америка, австралия урууларында алгачкы коомчулук түзүлүштө ыйык

саналган, анын тырмагын тотемдик коргоочу катары уруу башчы андан соң эрдик көрсөткөн баатыры тагынган [23. 485-б.]. Мындай тотемдик ишеним албетте түрк элдеринде пайда болгону менен кыйла түрдүү варианттарга өтүп кеткен. Анын канатын тебелебей, өзүн өлтүрбөй ыйык саноо байыркы тотемдик ишенимден эмеспи, ал эми анын өлүмү адамга да өлүм алып келбесин деген табу - тотемден соң жаралган. Тотем менен табунун карым-катнашынан улам, бүркүт жамандыкты алып келе турган же болбосо адам жанын Эрлик падышачылыгына алып кете турган образды жараткан. Бул жерден бүркүттүн эки тараптуулукту (жакшылык менен жамандык, ак менен караны) бирдей алып жүргөн канаттуу куш катары суурулуп чыкканын көрөбүз. Мисалы адабий-жазма булактардан карап көрөлү: Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» эмгегинде бүркүттүн түн алып келе турган касиети да сүрөттөлөт.

«Мейли»—деди Акдилмиш, жүрүп берди,
Ошол замат үйүнө кирип келди.

Үйгө кирип, олтуруп, ичип-жеди,
Кыйшайып жамбаштады, алып серүү.

Рум кызы жашырды жүзүн жерге,
Дүйнө жүзү жамынды кара көрпө.

Асман бетин чулгады кара бүркүт,
Бүт дүйнөгө чачылды пырлары бүт.

Төшөгүнө кыйшайды ойго батып,
Агасына сүйлөөрүн нени айтып.

Уктап кетип, ойгонсо өзү билбей,
Көзгө сайса көрүнгүс түн көмүрдөй [2. 293-б.].

Бул ыр саптарынан көрүп тургандай, асман бетин чулкаган кара бүркүт аркасынан түндү ала келет. Түндүн кирип келиши бүркүттүн элеси менен сүрөттөлүп жатат. Пейзаждык сүрөттөө катары абдан деталдуу жана көркөм берилген. Бүркүттүн жайган канатынан чачылган пырларын түндүн кирип келген күүгүм талаш картинасы көз алдыбызга тартылат. Эгер фольклордук аспектиден карай турган болсок түн дүйнөлүк мифологияда «жакшы-жаман байланышынын», «ак-кара айкалышынын», «оң-сол катышынын» бир тарабы. Түн кара күчтөрдүн ээси же түрк элдеринин ишениминде жер алдындагы Эрлик эгесинин атрибуту. Бүркүттүн да мындай ак-кара, жакшы-жаман, оң-сол сапатты алып жүргөн касиетинен жана көктүн ээлигинде учуп жүргөн данакер болгонунан улам түндү жер жүзүнө алып келе турган сапатка ээ. Бүркүттүн түн менен аалам мейкиндигинде жана убакыт мейкиндигинде байланышы болсо, адам баласы менен көктүн жиберүүчү данакери катары күн-түндү (ак-караны) алып келе турган канаттуу тотем. Албетте бул сюжет көркөм эстетикалык символиканы чагылдырып турат, бирок анын керемет чагылдырылышына тотемдик белгини негиз салгандай…

«Маадай Кара» эпосунда Көгүдей-Мергендин биринчи эрдиги Бай Теректи айланып чуркап ойногон бала кезинен башталат. Алгач ал аттай болгон каргалардын жана дөөдөй болгон карышкырлар менен алышат. Кемпир карганы Эрлик хандын тыңчысы, карышкырды жер үстүн кыдырган чалгынчысы деп түшүндүрөт [21. 175-б.]. Демек, күкүк менен бүркүт көктүн данакери, космогониялык культ башатын алып жүргөн канаттуу болсо, карга жер алды менен жер үстүндөгү кара-күчтүн байланышын билдирген. Буга аргумент катары Көгүдей баатырдын жер алдына түшкөн сюжетин карап көрөлү. Жер алдынан Эрлик хандын кызы Кара-Таадинин колуна Көгүдей-Мерген түшүп калат:

«Келбес јерге не келгенг – дийт,
Келин керек болды ба? - дийт.
Баспас јерге не басканг, - дийт,
Бала керек болды ба? – дийт.
Сӧгингди эм ортойло,
Сӱненгле јуртаарым», - дийт [21. 189-б.].

Кыз Көгүдей-Мергенди зынданга салдырып эки алп баатырды кайтартып коёт. Ошол маалда «төрт канаттуу бүркүт» баатырды илип жогору учуп кетет. Бүркүт жер үстүнө баатырды алып чыгып атка айланат, дары булактарын жуунтуп айыктырып алат. «Эр Төштүк» эпосунда Төштүктү жер алдынан алп кара куш көтөрүп чыгат эмеспи. Алп кара куш бүркүттүн алгачкы коомдук түзүлүштөгү мифтик формасы – прототиби. С. Орозбаковдун вариантында бүркүттүн мындай прототиби - алп кара кушту да кездештирүүгө болот. Бирок эпосто алп кара куштун баатырды жер алдына алып кетүү же алып чыгуу сыяктуу байыркы мотиви кездешпейт. Сюжетте көркөм каражат катары кездештирүүгө болот. Манастын үстүнөн уча коштогон алп кара куш, капталдай жандаган көсөө куйрук көк бөрү, артынан ээрчиген ажыдаар (жылан) колдоочу болгон. Бул жандыктар аркылуу дүйнөлүк мифологиянын универсалийлеринин бири, мейкиндин үч катмары тууралуу ой-түшүнүк: «Жогорку дүйнө», «ортоңку дүйнө», «жер алды дүйнө» түшүнүгү берилет. «Алп кара куш арбайып, Асмандан буту тарбайып, Манаска жолдош болуптур» — делип эпосто туруктуу сүрөттөлгөндөй бүркүт кармашып жаткан жоокердин үстүндө айланып турат [15. 439-б.]. Ал эми куш тууралуу «Манас» эпосунда пейзаждык сүрөттөөлөрдөн - «Ар чынардын башына, Улуу куш уя байлаган» - деген поэтикалык кайталоолордон көрүүгө болот. Улуу куш эпостун поэтикалык контекстине карай бүркүттүн образын тартат. Мындай тыянакты манас таануучу С. Мусаев да эмгегинде тастыктаган [18. 4-б.]. Ал эми каармандардын бүркүткө (алп кара куш, зымырык, берен, улуу куш) бет маңдай чыгуусу, аны менен кошо жер үстүнө учуусу С. Орозбаковдун вариантында кыйла мифтик негизин сактап калган. Алсак, Манастын колу кичи казатта жеңишке жетишип Кубан хан Манаска тартуу алып келет, Эр Үрбүнүн алдында башынан өткөргөн жомогун баяндайт. Мунар аттуу мусулман хан келе жатат деп Кубан хан алдынан тороп анын үйрөткөн мусулманчылыгынан баш тартып каршылык көрсөтөт. Ошондо Кубан хан аппак туман капталган чөлгө түшүп, андан ары тактага минип деңиз үстүндө сүзүп жаян балыктан качып, кургак жерге түш болот. Ал кургактан катуу куюн башталып Кубан ханды асманга учуруп жөнөйт. Асмандан алтын капталган

шаарга келип алтын кийимчен адамдарга туш болот. Акырая караган адамдар аны жактырбай ылдый түртүп жиберишет. Кубан хан өлдүм го деп ылдый кулап баратканда, кайдан-жайдан куш чыгып илип кетет:

Отоо үйдөй куш чыгып,
Орто жолдо өзүмдү
Илип алып кеткени.
Чеңгелди мага салганы,
Бүркүт алган торгойдой
Былк этер жерим калбады.
Көтөрүп барып ушу куш
Бир терекке конгону,
Чогулта кармап өзүмдү,
Чокуй турган болгону [14. 68-б.].

Орозбаков манасчынын убагында отоо үй деп көчүп-конууга ылайыкталган орточо канаттагы боз үй айтылат [13. 216-б.]. Ошондой боз үйгө тең келген куш көк менен жер ортосунда ылдый түшүп бараткан Кубан ханды көрүп кармап кетет. Бул жерден бүркүттүн көк менен жердин ортосунда данакер болуп жүргөн байыркы мотивин көрүп турабыз. Ал тургай Терек башына конуп каарманды чокуйун деп турганы да жашоо дарагынан үзүп жанын алып кетүүгө келгендей экинчи бир мотивди көрүүгө болот. Аны ыйык саноодон мурун көктүн жиберген жан алуучу жандыгы катары табу, андан соң тотем катары белгилери сакталып калган.

Манас баатырдын бирден-бир колдоочусу бүркүт же бүркүттүн прототиби алп кара куш көктөн жиберилген. Эпосто бул - бүркүттүн коргоочу катары тотемдик белгиси. Албетте, «Манас» эпосунда бүркүткө салыштыруу иретинде баатырлардын образы, пейзажды сүрөттөөдө шаңшыган бүркүттүн айланганы сыяктуу баяндоолор аздыр-көптүр сюжеттин көркөмдүгүн чыгарып турат. Мындай сүрөттөөлөр «Манас» эпосуна салыштырмалуу «Маадай Кара» эпосунда кеңири чагылдырылган эмес, бирок бүркүттүн образы аркылуу культтук көз караштын тотемдик белгиге трансформацияланганын көрүүгө болот.

«Огуз наме» эпосунун уйгур вариантында Огуз дүйнөнү каратканы аттанганда үстүнөн бүркүт учуп жолу ачылат деп сүрөттөлөт [24. 89-б.]. «Огуз хан» эпосу сибирь чөлкөмүндөгү түрк элдериндеги эпосторго караганда тарыхый-генеологиялык мотивдерди камтыйт. Андан сыйкырдуу күчтөр менен салгылашуу кыйла жокко эсе, бирок теңирчиликтин жана шамандык культтардын, тотемдик белгилердин издерин көрүүгө болот. Огуз хандын бүркүт айланган асманы ачык, көк тиреген багы жайдары деген поэтикалык саптарды кездештирдик [24. 102-б.]. Бак Огуз хандын уулдарын жер жүзүнө таркатып ар бирине дүнүйө берип, ат берип тукумун жаят деген генеологиялык дарактын символун чагылдырат. «Маадай Кара» эпосундагы Бай Терек, «Манас» менен «Эр Төштүк» эпосундагы Чынар терек, «Модун эр соготохтогу» курмандык чалган дарагы, «Гэсэрдеги» тэңэри (жандардын) дарагы, «Алтын Арыгдагы» куштар сайрап куурабай турган сыйкырдуу дарагы - генеологиялык жашоо дарагынын эпикалык варианттары. Огуз хандын колдоочусу бүркүт болсо, анын тукумун уланышын символдоштурган жашоо дарагы чагылдырылган. Кандайдыр бир деңгээлде бүркүттүн тотемдик белгиси да дарака параллелдүү түрдө берилген. «Манас» эпосундагы чынар терек Бакайдын образына карата айтылып, терек салыштыруу иретинде колдонулуп калган. Ал эми «Маадай Кара» эпосундагы Бай Терек жана аны байырлаган канаттуулар (күкүк, бүркүт, айланып учкан карга) байыркы коомдук көз караашты, мифтик культтун калдыгын сактап калганын жана тотемден тотемдик белгиге өзгөрүп баратканын көрдүк. «Манас» эпосунда канаттуулардын культтук мотиви жоголуп тотемдик белгиси көбүрөөк калган. Тактап айтканда «Манас» эпосунда кыйла эволюциялык жолду басып өткөн. Канаттуулардын тотемдик белгиси образдар системасында жана кырдаалды баяндоодо көркөм эстетикалык каражаттын функциясына өтүп кеткен. Демек, «Маадай Кара» эпосундагы канаттуулар культтук жана мифтик мотивдин калдыгын сактап калган, алар тотемдик белгилер, көркөм сюжет аркылуу чагылдырылган. Бул бирден-бир өзгөчөлүгү.

Адабияттар

1. *Аристов А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. – Б., 2003. – 375-с.*
2. *Баласагын Ж. // Куттуу билим. – Б., 1993. – 469-б.*
3. *Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Б., 1997. – 535-с.*
4. *Бернштам А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер. – Б., 2004.-702-б.*
5. *Бускунов А.М., Кульшарипов М.М. Культы животных и птиц в башкирской мифологии и истории общественной мысли // Вестник Башкирского университета. №1, Башкортостан, 2012. – 8-с.*
6. *Бычков Ю.А. Птица как символ религиозно-мифологической системы традиционной культуре этносов сибири (www.dissercut.ru). - Т., 2009.-8-с.*
7. *Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. – Б., 1999.- 412-б.*
8. *Каралаев С. «Манас». – Б., 2010.-1005-б.*
9. *Каратае О. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары // www.bizdin.kg – Б., 2013. – 32-б.*
10. *Каратаев О. Кыргыздардын уруулук эн тамга белгилери жана алардын маанилери. – Б., 2013. – 210-б.*
11. *«Маадай Кара» Алтайский героический эпос. – М., 1973.-250-с.*
12. *«Маадай Кара». – О., 1979. – 269-с.*
13. *«Манас» сөздүгү. - Б., 2015. – 284-б.*
14. *«Манас». С. Орозбаков варианты, IV-т. – Б., 1997. - 611-б.*
15. *«Манас». С. Орозбаков варианты, I-т. – Б., 1995. – 566-б.*
16. *«Манас». С. Орозбаков варианты, VIII-IX-т. – Б., 2014. – 798-б.*
17. *Мифы народов мира. – М., 2008. - 1147.*
18. *Мусаев С. Эпос Манас. – Ф., 1986. – 216-б.*
19. *Памятники фольклора народов Сибири и дальнего востока. – Н.: Наука, 1995. – 415-с.*
20. *Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М., 1976. – 324-с.*
21. *Суразаков С. Алтайский героический эпос. – М., 1985. – 255-с.*
22. *Тайлор Э.Б. Миф и обряд в первобытной культуре. – С., 2000.-624-с.*
23. *Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989. – 573-с.*
24. *Щербак А., Огуз наме-Мухаббат наме. – М., 1959.- 285-с.*